

مقاله پژوهشی

تفاوت‌های فرهنگی در مناسک آیینی محرم

نیره حسوندا^۱، حسن ستاری ساربانقلی^{۲*}

۱. پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشگاه بین‌الملل ارس، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۲. دانشیار گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۳ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱

چکیده | مناسک فرهنگی هر جامعه‌ای، شناسنامه فرهنگ، تاریخ، مذهب و اخلاق آن جامعه به شمار می‌رود. این مناسک و آیین‌ها هستند که عاملی مهم برای انسجام و وحدت در بین افراد یک جامعه شده، آن‌ها را در مراسم مختلف، گرد هم جمع می‌کند. در این میان، مراسم و آیین‌های عزاداری، به‌ویژه عزاداری دهه اول محرم، در استان‌ها، شهرها و روستاهای مختلف کشور، دارای گونه‌ها و آداب متنوعی است. کشور ایران به دلیل دارا بودن مناسک فرهنگی متنوع و غنی، یکی از میراث‌داران فرهنگ جهانی به شمار می‌رود. هدف این پژوهش بررسی تطبیقی و اسنادی مناسک محرم، در دو استان آذربایجان شرقی و خوزستان است تا بتوان با آشکار کردن جلوه‌های مناسک فرهنگی و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن‌ها، به لایه‌های عمیق و غنای فرهنگ این دو استان دست یافت. این پژوهش با روش مطالعه توصیفی - تطبیقی، به بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های مناسک آیینی دهه اول محرم و تفاوت‌های فرهنگی آن در دو استان می‌پردازد. این دو استان، از پیشینه فرهنگی و مذهبی عمیق و تمدنی کهن برخوردارند. یافته‌های بررسی نشان می‌دهد علی‌رغم شباهت بسیار زیاد در انجام مراسم آیینی محرم، در دو استان مورد نظر، تنوع آیین‌های سوگواری نیز در این دو استان، به چشم می‌خورد. این تنوع و تفاوت، ارتباط نزدیکی با تفاوت‌های فرهنگی، اقلیمی و زبانی در این دو استان دارد. مردم این دو استان، عزاداری‌های خود را منطبق با مذهب، پوشش گیاهی، فرهنگ و زبان خود کرده‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، در کنار این تفاوت‌ها، نکات اشتراک آیین فرهنگی، در دو استان شامل حب خاندان پیامبر و ارادت به فرهنگ عاشورا به چشم می‌خورد.

واژگان کلیدی | آذربایجان شرقی، خوزستان، مراسم آیینی، محرم، مناسک فرهنگی.

فرهنگی در هر جامعه‌ای، به‌مثابه شناسنامه و هویت آن جامعه است. جامعه ایران، به دلیل برخورداری از عناصر فرهنگ ملی و مذهبی، دارای جنبه‌های متنوعی است. مراسم آیینی محرم، یکی از جلوه‌های فرهنگی - مذهبی ایران است که در شهرها و حتی روستاهای مختلف، رنگ و بو و مناسک خاص خود را دارد. این تنوع و گوناگونی بیشتر در شکل و نوع عزاداری است، ولی هسته اصلی آن یکی و عبارت است از عزاداری و سوگواری برای امام سوم شیعیان (ع)، خانواده و اصحابش. «فرهنگ هر ملتی مجموعه متنوعی از آیین‌ها، سنت‌ها، رسوم، باورها، اعتقادات، قصه‌ها، افسانه‌ها و اسطوره‌های آن ملت است که در ژرف‌ترین لایه‌های روح جمعی آنان نفوذ

مقدمه | از دیرباز، در ایران چه قبل و چه بعد از اسلام مراسم و مناسک دینی به‌عنوان بخشی از فرهنگ وجود داشته است. این مراسم و مناسک در طول تاریخ و به‌ویژه بعد از انقلاب ۵۷، چنان برجسته شدند که گاهی از اصول و فروع دینی نیز پیشی گرفتند. یکی از این مناسک فرهنگی - مذهبی مراسم دهه محرم است. فرهنگ و عناصر فرهنگی، به‌مثابه بستر رشد و بالندگی جوامع‌اند. این بستر سرچشمه ارزش‌های اخلاقی - اجتماعی، باورها، هویت‌های فردی و اجتماعی و حتی هویت تاریخی یک جامعه به حساب می‌آید. از سوی دیگر، مناسک

مذهبی»، گسترش و تعمیق «مشترکات دینی»، «همبستگی اجتماعی» و «وحدت ملی» را می‌توان تأثیرگذاری اجتماعی و ملی سوگواری‌ها برشمرد.

حیدری (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «تحلیلی بر نقش مکان‌های مذهبی در ایجاد حس مکان در ساکنین محلات شهری (مطالعه موردی: محله حسینیّه زنجان)، نشان می‌دهد که بین «مدت زمان سکونت در محله» و «میزان تحصیلات» پاسخ‌دهندگان با حس مکان آن‌ها رابطه معناداری وجود دارد. همچنین قاطبه پاسخ‌دهندگان، حسینیّه اعظم را عنصر اصلی هویت‌بخش به محله خویش دانسته و از سکونت در آن ابراز رضایت کردند (۷۴ درصد). علاوه بر این، بیش از ۸۵ درصد از پاسخ‌دهندگان مشارکت اجتماعی را امری مقدس دانسته و شرکت در آن را وظیفه‌ای همگانی می‌دانند.

رشیدوش (۱۳۹۸)، در مقاله خود با عنوان «تحلیل مردم‌شناختی مراسم مذهبی الله الله حسینیّه وینا (مراسم احرام‌بستن) در شهرستان مراغه»، به این نتیجه می‌رسد که اجرای مراسم و آیین‌های مذهبی، میراث اجتماعی جامعه را ابقا می‌کند و ضمن غنی‌سازی فرهنگ و همبستگی ارزش‌های پایدار، آن را به نسل‌های آینده انتقال می‌دهد. نظری مقدم و احمدی (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «تصویری از خلیقات اجتماعی ایرانیان در بستر عزاداری‌های دینی براساس گزارش سفرنامه‌های خارجی» با رویکردی تاریخی و مردم‌شناختی و روش اسنادی یکی از عمومی‌ترین و فراگیرترین عناصر فرهنگی و هویتی جامعه ایرانی یعنی آیین عزاداری از نگاه سفرنامه‌نویسان را در مرکز توجه قرار دادند. برپایه یافته‌های تحقیق به نظر می‌رسد کارکرد نظریه‌های یادشده که حاکی از تلازم میان استبداد حاکمان و اخلاق ملت‌هاست باید به دیده تردید نگریسته شود.

نتایج پژوهش منتظر القائم و کشاورز (۱۳۹۶)، با عنوان «بررسی تغییرات اجتماعی مراسم و مناسک عزاداری عاشورا در ایران»، نشان می‌دهد که «مراسم و مناسک عزاداری عاشورا در دوره‌های مختلف تاریخی، علاوه بر صورت‌بندی‌هایی مختلف، پذیرای تغییرات اجتماعی متنوعی نیز بوده است. این تغییرات، تحت تأثیر اوضاع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه شکل گرفته، امکان رشد و بازتولید نظام فکری خاص خود و تأثیر آن بر جامعه را می‌یابند. حمیدی و شاطری (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «نخل‌گردانی محرم در درخش: نگاهی انسان‌شناختی» نشان می‌دهند که آیین و مناسک نخل‌گردانی در درخش ضمن بقای رابطه فرد و جامعه، سبب تقویت انسجام اجتماعی، هویت جمعی و همبستگی فرهنگی، تقویت وجدان جمعی و ارتباطات نسلی در این روستا شده است. از سوی دیگر، بر نحوه جهان‌بینی فرد و شکل‌گیری هنجارها در ذهن او مؤثر است. از دیگر

دارد و در بزنگاه‌های فردی و جمعی، تأثیرات خود را بر جای می‌گذارد. همین عناصر فرهنگی، ورای نژاد و رنگ پوست و دیگر ظواهر، ملتی را از ملت‌های دیگر مشخص می‌کند و راه گفتگو و محاوره را می‌گشاید. ملت ما نیز عناصر فرهنگی خویش را، هم از آیین‌های پیش از اسلام و هم از دوره اسلامی و آیین‌های باشکوه آن دریافت کرده است و در طول زمان با هوشمندی و ژرف‌نگری، آن‌ها را با ایمان و روح اسلام پیوند زده است» (شعاع، آنی‌زاده، حاج محمدیاری، دوستی و شایسته‌رخ، ۱۳۹۶، ۱۱).

یکی از اهمیت‌های این پژوهش، علاوه بر ابعاد مذهبی و مناسکی آیین محرم، وجود جاذبه‌های گردشگری برای گردشگران داخلی و خارجی است. توجه به آیین محرم و تنوع آن در استان‌های مختلف با مدیریت خلاقانه سازمان گردشگری، می‌تواند جاذبه‌های گردشگری ایران را در ایام محرم افزایش داده و زمینه‌های آشنایی گردشگران و حتی خود ایرانیان را با این آیین مذهبی پرشور فراهم کند. استان‌های آذربایجان و خوزستان، دو استان غنی از لحاظ مناسک ملی و فرهنگی - مذهبی به شمار می‌روند. هدف این پژوهش بررسی تطبیقی و اسنادی مناسک محرم، در این دو استان است تا بتوان با آشکار کردن جلوه‌های مناسک فرهنگی و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن‌ها، به لایه‌های عمیق و غنای فرهنگ این دو استان دست یافت. سؤال اصلی این پژوهش عبارت است از:

ریشه تفاوت‌ها و شباهت‌های بین مناسک آیینی محرم در دو استان آذربایجان شرقی و خوزستان، چیست؟

پیشینه پژوهش

غیاثی، برزویی و نصیری (۱۴۰۰)، در پژوهشی با عنوان «واکوی اثرهای مناسک دینی در زیست خانوادگی؛ مورد مطالعه آیین پیاده‌روی زیارت اربعین حسینی»، به این نتایج که «تأثیرات پنج‌گانه ۱. عقلانیت تمدن‌ساز؛ ۲. ظرفیت کارآمدی قابل توجه در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی؛ ۳. ایجاد پویایی و حیات مبتنی بر محبت؛ ۴. تثبیت و تقویت هویت الهی و ۵. هماهنگی عناصر مختلف خانواده رسیده و به تبیین و تشریح آن‌ها می‌پردازند. موسوی (۱۳۹۹)، در مطالعه‌ای با عنوان «کاربست گردهم‌آیی عاشورایی سنی و شیعه در وحدت ملی»، نشان می‌دهد که تغییر در نگرش به دین مشترک، اخلاق عمومی، دانش همگانی، رفتار مقبول اجتماعی و سیاست عادلانه کارکردهای نظری سوگواری‌اند که مؤلفه‌های بنیادین وحدت ملی را می‌سازند. تعدیل خواسته‌های «من طبیعی» و گذار از «قوم»، رسیدن به «امت» و «ارزش‌های دینی»، «کرامت انسانی» و «خدای یکتا» کارکردهای فردی عزاداری‌اند. «کاهش اختلافات

مجموعه‌ای است از رفتارها و اعمال و باورهایی که بخش اعظم عملکرد و نگرش و تفکر انسان‌ها را تشکیل می‌دهد. این مجموعه‌ها، از تنوع، تکثر و گستردگی جغرافیایی بالایی برخوردار است. هر چه این مجموعه غنی‌تر و اخلاقی‌تر باشد، نقش آن در اعتلای فرهنگ و اخلاق آن جامعه غنی‌تر و عمیق‌تر خواهد بود.

مناسک مذهبی در ایران

ایران به‌عنوان یکی از تمدن‌های بزرگ جهان، از فرهنگ و تاریخ سترگی برخوردار است. از سوی دیگر، ایران به‌عنوان یکی از تمدن‌هایی که ادیان بزرگی چون زرتشت، در آن به‌وجود آمده و اسلام را با فاصله زمانی کمتر از ۵۰ سال، پذیرفته، از فرهنگ آمیخته با مذهب و مناسک مذهبی و دینی برخوردار شده است. «تقریباً قدمت برگزاری مراسم و مناسک دین اسلام در ایران به اندازه عمر خود اسلام است. ایرانیان از زمان پذیرش اسلام، مناسک دینی چون نماز و روزه را انجام می‌دادند و بعدها با پذیرش مذهب شیعه مراسم خاصی را که با اعتقادات شیعی همخوانی داشت به مجموعهٔ هنجارها، ارزش‌ها، مراسم و مناسک متناسب با آن افزودند. از آن زمان تاکنون این مناسک با نوساناتی که ممکن بود برای هر هنجار یا رفتار فرهنگی اتفاق بیفتد، در فرهنگ ایرانی جریان داشته و از نسلی به نسل دیگر منتقل گشته است» (همان، ۷). از سوی دیگر «نگاه تاریخی به موضوع نشان می‌دهد تغییرات فرهنگی و اجتماعی، در تحولات محتوای سبک‌های دینداری و عزاداری محرم از دوران آل بویه برای حیات اجتماعات شیعی، نقطه عطف کلیدی‌ای محسوب می‌شود. از این دوره به بعد است که سنت‌های عزاداری به بخش مهمی از حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان تبدیل شده و در برخی عرصه‌ها مهم‌ترین محمل هویت فرهنگی و اجتماعی و سیاسی جوامع شیعی می‌شوند. برخی ویژگی‌های مناسک عزاداری در مذهب تشیع مانند سیالیت ساختاری این مناسک و امکان انطباق آن با سنت‌های محلی و تبادل محتوایی و فرمی با این سنت‌ها سبب شده که در میان اجتماعات شیعی، مهم‌ترین عرصهٔ جمعی آیین‌های مذهبی به سنت‌های عزاداری اختصاص پیدا کند. در جهان سنت، این آیین‌ها، زمینهٔ اصلی ادغام میراث قبلی یک جامعه در جهان‌بینی جدید مذهبی و تداوم نظام نمادین آن فرهنگ محسوب می‌شدند. ادغام آیین‌های عزاداری با سنت‌های محلی و فرهنگی جوامع شیعی، دلیل اصلی تنوع و تکثر این آیین‌هاست» (شعاع و همکاران، ۱۳۹۶، ۲۱).

ایرانیان به دلیل ارادات به امام سوم شیعیان -امام حسین (ع)- مراسم عزاداری محرم را بسیار پرشورتر از سایر مناسک به جا

یافته‌های این پژوهش آن است که این مراسم در نوع خود و در سطح خراسان جنوبی، منحصربه‌فرد است و علی‌رغم مشابهت‌هایی که با آیین نخل‌گردانی در دیگر مناطق کشور دارد، به لحاظ صورت، ظاهر نخل و زمان و نحوهٔ اجرای مراسم، تفاوت‌هایی با دیگر مناطق کشور دارد. بابایی (۱۳۹۴) در پژوهش خود با عنوان «تبیین کارکرد نمادهای دینی در مناسک مذهبی بررسی موردی: مراسم تاسوعا و عاشورا در ایبانه»، نشان داد «نمادهای دینی با تجلی در مناسک مذهبی از سویی زندگی عاطفی را برای پیروان دین تقویت کرده و از سوی دیگر نقش بسزایی در وحدت‌آفرینی، حفظ تبار، بازیابی هویت دینی، گسترش مشارکت جمعی و انضباط اجتماعی مردم ایفا می‌نمایند. مسیخی و حق پرست (۱۳۹۳)، در پژوهش خود با عنوان «مقایسه تطبیقی آیین مرگ در بین مسلمانان و زرتشتیان و بررسی میزان تأثیرپذیری آن‌ها از یکدیگر»، به این نتیجه رسیدند که ادیان الهی با تکیه بر آموزه‌های غیربشری در خصوص این مسئلهٔ ماوراءالطبیعی گزاره‌های کامل‌تر و مفصل‌تری عرضه کرده‌اند که می‌تواند دورنمایی شفاف‌تر برای پیروانشان به ارمغان آورد. در این میان، دو دین اسلام، به عنوان مدعی خاتمیت ادیان، و دین زرتشت، به عنوان مدعی کهن‌ترین ادیان الهی، هر کدام به تفصیل این انگاره را با بیانی شیوا به تصویر کشیده‌اند.

مناسک مذهبی

بنا به تعریف سراج‌زاده، مناسک مذهبی «به اعمالی گفته می‌شود که افراد در چارچوب زندگی دینی خود انجام می‌دهند. در این مورد می‌توان به اعمالی چون خواندن نمازهای روزانه، روزه‌گرفتن، خواندن قرآن، شرکت در نمازهای جماعت و جمعه، شرکت در مراسم جشن و عزاداری و غیره اشاره کرد» (سراج‌زاده، ۱۳۹۰، ۱۰۶). «دین نظامی از نمادهاست که در جهت ایجاد حالت‌ها و انگیزش‌های نیرومند، فراگیر و پایدار در انسان‌ها عمل کند، بدین طریق که مفاهیمی را دربارهٔ سامان کلی وجود صورت‌بندی می‌کند و این مفاهیم را در چنان حاله‌ای از واقعیت‌نمایی می‌پیچد که حالت‌ها و انگیزش‌های یادشده به نظر انسان‌ها سخت واقعی جلوه کنند» (کولمن و واتسون، ۱۳۸۹، ۱۹).

می‌توان گفت دین جزء لاینفکی از فرهنگ و تاریخ تمام جوامع به‌شمار می‌رود. «هیچ جامعهٔ شناخته‌شده‌ای نیست که در آن نوعی از دین وجود نداشته باشد. دین در بسیاری از جوامع جزء بنیادی و اساسی از فرهنگ است که هنجارآفرینی و نقش‌آفرینی مهمی در حیات اجتماعی انسان ایفا می‌کند» (جمشیدی‌ها و قبادی، ۱۳۸۶، ۲). دین

وضعیت آرمانی را یکی شدن یا به سخنی دیگر، هماهنگی جهان‌بینی و اخلاق تلقی می‌کند، لیکن اخلاق را گرامی‌تر می‌داند. از نظر وی ممکن است جهان چنانکه تصور شده شیوه زیست‌مان در جهان را شکل دهد، اما جهانی که حاصل زیست ماست، به سبب محل زیستن، جهان واقعی است. گیزتز در کتاب «اسلام در کانون مشاهده» می‌گوید، تدین تنها شامل وقوف بر حقیقت یا علم به آنچه تصور می‌رود حقیقت است، نیست، بلکه آن را به منصفه ظهور درآوردن، یعنی زیستن بر مبنای چنین حقیقتی است. بنابراین، یکی از اهالی باور بودن، تنها داشتن دیدگاهی معین نسبت به فرد، زمان و رفتار اجتماعی نیست بلکه زندگی کردن با این دیدگاه‌هاست» (Munson, 1986, 1). «درواقع راه اصلی رستگاری، به‌جا آوردن مناسک است» (فیروزی، ۱۳۸۹، ۹۸). از دیدگاه تالکوت پارسونز^۲، هر نهاد و پدیده‌ای در ساختاری کارکردی به وجود می‌آید و نقشی در دوام و قوام آن ساختار بر عهده می‌گیرد. «چون جریان کنش متقابل خصلت اجتماعی دارد و ارزش‌ها در آن مؤثرند، نمی‌توانیم کنش اجتماعی را بدون در نظر گرفتن نظام اجتماعی که خود مرکب از نظام فرهنگی و شخصیتی است، مطالعه کنیم. کنش تحت تأثیر چهار خرده‌نظام شکل می‌گیرد که یکی از آن‌ها نهاد دینی است. نهاد دینی مسئولیت ثبات اخلاقی را به عهده دارد و از ارزش‌های فرهنگ عمومی مراقبت می‌کند. با توجه به مراتب سبیرنیتیکی پارسونز، خرده‌نظام فرهنگی که نهاد دینی جزء بسیار مهم از این خرده‌نظام است سبب نظارت، کنترل، الگویابی و جامعه‌پذیری در نظام شخصیتی می‌شود» (همان). این نظام شخصیتی از اصول، هنجارها و قواعدی پیروی می‌کنند که از راه نظام فرهنگی در اختیار مردم قرار گرفته و باعث می‌شوند که آن نظام شخصیتی درونی شود. پل تیلیش^۳، دین‌شناس فرهنگی معاصر، یک پیوند عمیق و ناگسستنی، بین دین جوامع و فرهنگ آن‌ها، در نظر می‌گیرد. در نظر پل تیلیش، ظاهر هر دینی، بر اساس فرهنگ آن جامعه بوده و درون‌مایه هر فرهنگی نیز ریشه در دین آن جوامع دارد. «به نظر تیلیش وضعیت بشری در طول تاریخ همواره پرسش‌هایی را برانگیخته است که فرهنگ‌های گوناگون آن را به شیوه‌های مختلف بیان داشته‌اند و سنت‌های دینی گوناگون نیز، پاسخ‌های گوناگونی بر آن‌ها داده‌اند» (بشیریه، ۱۳۷۷، ۲۶).

تفاوت‌های فرهنگی در اجرای آیین محرم در ایران

مراسم دهه اول محرم، یک مراسم فرهنگی است که مانند دیگر عناصر فرهنگی، از فرهنگ قومی، بومی، زبانی و دیگر ریشه‌های مردمانش تأثیر می‌پذیرد. «عاشورا به یکی از عناصر فرهنگ ایرانی تبدیل شده است. از زمان آل بویه

آورده‌اند. این مراسم، به گونه‌ای متنوع و آمیخته با فرهنگ بومی هر منطقه، رنگ‌وبوی خاص آن منطقه را به خود گرفته است.

«یکی از مؤلفه‌های بنیادین هر دین، مناسک و آیین‌هایی است که پیروان ادیان با قصد دستیابی به اهداف موردنظر دین خویش، آن‌ها را به‌جا می‌آورند. واژه مناسک جمع منسک، و منسک اسم مکان و به معنای گوشه عزلت یا زاویه (در تصوف) و از ریشه نَسک و نَسک به معنای پارساشدن و پارسایی ورزیدن است» (آذرنوش، ۱۳۸۳، ۶۸۷). «بنابراین اصطلاح مناسک ریشه‌ای مذهبی دارد و در مفهومی عام، مجموعه اعمال آیینی قاعده‌مند در ارتباط با دین است. از دیدگاه پیروان یک دین، مناسک مانند متن مقدس، به منزله ظهور یا تجلی امر مقدس است که از طریق اجرای مناسک مقدس پدید می‌آید. مناسک ممکن است شامل مناجات یا تلاوت متن مقدس، نیایش کردن، اعمال خاص، صدهای خاص، بوهای خاص، نمادها و موسیقی‌های دینی و همه آن چیزهایی باشد که در ظهور مقدس نقش دارند. احتمالاً مناسک، رایج‌ترین خاستگاه تجربه دینی برای اکثریت مردم است» (Momen, 2008, 104-105).

دورکیم، آیین‌ها و مناسک دینی را برخلاف عملکردها و کنش‌ها، دارای یک نوع ارتباط معنوی و عاطفی بین افراد جامعه تلقی می‌کند، درحالی‌که بین کنش‌های اقتصادی افراد، علقه و تعلق جمعی وجود نداشته بلکه بیشتر جنبه فردی و سودگرایانه دارند. «این اعتقادات، باورها و گرایش‌ها در هنگام برگزاری مراسم، وحدت و علاقه‌مندی و یکدلی را بین شرکت‌کنندگان فراهم می‌سازد. همبستگی و یگانگی که از طریق همانندی در احساسات و تبعیت از نظام‌های ارزشی واحد صورت می‌گیرد، می‌تواند کنشگران را به هم متصل سازد. از سوی دیگر از آن‌جا که سنن و آداب دینی در مراسم مذهبی با گریه‌ها و عزاداری‌های جمعی و با شورآفرینی‌های خاصی همراه است، کنشگران با این عمل مذهبی نوعی احساس تطهیر و نزدیکی به خدا می‌کنند. این امر سبب نوعی کامیابی و نشاط برای کنشگران عزادار می‌شود. در واقع تفریح اجتماعی در این مراسم با توجه به ویژگی‌ها و جاذبه‌های خاص آن موجب تقویت، تحرک و آرامش و تجدید حیات فردی می‌شود» (جمشیدی‌ها و قبادی، ۱۳۸۶، ۱۰). کلیفورد گیزتز^۱ «به مناسک بیش از باور توجه نشان می‌دهد، زیرا مناسک پدیدآورنده واقعی بودن آموزه‌های دینی، و بی‌عیب و نقص بودن آن‌هاست. در مناسک، جهان «آن‌گونه که زیسته شده (اخلاق)» و جهان «آن‌گونه که تصور شده (جهان‌بینی)» تحت عاملیت مجموعه‌ای از صور نمادین در یکدیگر ادغام و به یک جهان واحد تبدیل می‌شوند» (گیویان، ۱۳۸۶، ۲۶-۲۵). «با اینکه گیزتز

به محلی که مراسم روضه‌خوانی و تعزیه برپاست می‌برند. «نخل را که برای تشبیه به ایوان‌های طلایی اماکن متبرکه می‌سازند عبارت است از سطحی چوبی از تخته که اطراف آن را دندانه‌های تخته‌ای احاطه کرده و شکل آن مانند ایوان‌های قدیم است و روی آن با رنگ اکلیل زینت یافته. ارتفاعش حداکثر ۶ و عرض آن ۳ متر است. یک ایوان دیگر در مقابل آن به فاصله ۳ متر می‌گذارند و با چوب هر دو ایوان را به یکدیگر وصل می‌کنند و وسط آن را خالی نگاه می‌دارند. روی این چوب‌ها را با پارچه‌های رنگارنگ زینت می‌دهند و در انتهای نوک این نما، یک شبکه رنگینی نصب می‌شود. این نخل چهار پایه دارد که آن‌ها را بر روی چهار کرسی در وسط میدان قرار می‌دهند. نخل معروف دزفول، نخل کلبی‌خان است» (همان)، (تصویر ۲).

• شیدونه

شیدونه، نوعی حجله است که از گذشته برای عزاداری‌های مربوط به جوانان ناکام، اجرا می‌شده است. در خوزستان این مراسم، به‌عنوان حجله حضرت قاسم (ع) تلقی شده و از احترام و ارادات بالایی بین مردم برخوردار است. «شیدونه سازه‌ای چهارگوش، طاق‌دار و از جنس چوب است که با ابعاد مختلفی ساخته می‌شود. دیواره‌های شیدونه به صورت مشبک و معمولاً به رنگ سبز است. در قسمتی از دیواره نقاشی‌هایی از تمثیل ائمه (ع) یا صحنه‌هایی از وقایع عاشورا کشیده شده است. شیدونه‌ها به عنوان‌های مختلفی از امامان و فرزندان آن‌ها مانند شیدونه حضرت علی (ع) شیدونه علی‌اصغر (ع)، شیدونه حضرت قاسم (ع)، شیدونه حضرت زینب (ع)، نامگذاری شده‌اند. هرکدام از شیدونه‌ها مختص به یک محله است و هر ساله ایام محرم در جای مشخصی در همان محله نصب شده و با شمع و حنا زینت می‌یابد. مردم نیز ندورات خود را که شامل خرما، حلوا، نان و خرما، حلواکنجی (حلوی کنجد) و غیره است برای پذیرایی از هیئت‌های عزاداری و مردم در آن قرار می‌دهند. شیدونه‌ها در شهر دزفول در نزدیکی مساجد و محله‌های قدیمی همچون مسجد جامع

تصویر ۱. علم‌گردانی در خوزستان. مأخذ: <https://iqna.ir/files/fa/news>

تاکنون به جز چند سالی که این مراسم در دوران پهلوی اول تعطیل شد، پیوسته این مراسم برگزار می‌شده است. به همین دلیل جزء هنجارها، سنت‌ها و ارزش‌های نهادینه‌شده کشور ماست. گستردگی مراسم عاشورا از دو سو قابل بررسی و تأمل است. از یک سو به خاطر تنوع کنش‌هایی که در آن انجام می‌گیرد، مانند انواع کنش‌های متنوعی که در قالب عزاداری صورت می‌گیرد، از سوی دیگر به دلیل دامنه‌برگزاری آن که در سراسر کشور در همه محله‌های شهری و روستایی و با حضور همه قشرها و گروه‌ها ... برگزار می‌شود» (جمشیدی‌ها و قبادی، ۱۳۸۶، ۴۲).

روش تحقیق

این پژوهش با روش مقایسه تطبیقی درصد مقایسه‌مشابهت‌ها و تفاوت‌های فرهنگی مراسم آیینی محرم از منظر مناسک فرهنگی در دو استان آذربایجان شرقی و خوزستان است. داده‌های این پژوهش اسناد و پژوهش‌های انجام‌شده و مطالعات میدانی محقق در خصوص مراسم محرم در دو استان است. انتخاب این دو استان در وهله‌اول به دلیل زادگاه محقق (آذربایجان شرقی) و سال‌ها زندگی (خوزستان) در این دو استان است.

مراسم آیینی محرم در خوزستان

استان خوزستان، در دهه محرم، مانند دیگر استان‌ها دارای مراسم و مناسک متنوعی در هر کدام از شهرهای خود است. در ذیل به برخی از این مناسک اشاره می‌شود.

• علم گردانی

«علم یا جریده عبارت است از چوبی به ارتفاع ۱۰ متر و قطر ۱۰ سانتی‌متر که پارچه‌های دومتري سیاه، به فاصله‌های معین، از بالا تا پایین به آن بسته و یک شبکه (پنج‌جه) برنجی یا نقره‌ای به نوک آن وصل است. این علم به نام علم حضرت عباس معروف است. از هنگامی که چوب آن را برای بستن پارچه به میدان می‌آورند، مردم جمع می‌شوند و با ساز و دهل و صلوات وارد میدان می‌کنند» (افشار سیستانی، ۱۳۸۶، ۲۳)، (تصویر ۱).

• نخل گردانی

نخل، یکی از مهم‌ترین و معروف‌ترین، وسیله‌های عزاداری در خوزستان به شمار می‌رود. نخل در واقع نماد و سمبل تابوت و حجله شهدا است که مردم در پای آن به عزاداری و سینه‌زنی می‌پردازند.

دهخدا (۱۳۸۵) نخل را چنین تعریف می‌کند: حجله ماندنی است که از چوب می‌سازند و با انواع شال‌های ابریشمین رنگارنگ، پارچه‌های قیمتی، آینه، چراغ و غیره آرایش می‌دهند و به گل و سبزه می‌آرایند و در روز عاشورا آن را

دزفول، مسجد علی ابن ابیطالب (ع) (میان دره)، مسجد
عبابافان و محله‌های قدیمی چون محله پیرنظر، کرناسیون
برپا می‌شود^۴» (تصویر ۳).
جدول ۱، انواع مراسم و آیین‌های شهرهای مختلف استان
خوزستان را نشان می‌دهد.

• مراسم آیینی محرم در آذربایجان شرقی طشت‌گذاری

این مراسم، به نشانه سیراب شدن امام حسین (ع) و یارانش،
قبل از دهه محرم انجام می‌شود. در روایتی دیگر، این آیین
نشانه سیراب کردن حر و یارانش توسط اصحاب امام حسین (ع)،
است. «نحوه اجرای مراسم به این صورت است که شب
بیست و هفتم در یکی از مساجد شهر با حضور دسته‌های
سینه‌زنی و زنجیرزنی، طشت‌ها را چندین بار دور مسجد
می‌گردانند و سپس آن‌ها را در جایگاه مخصوص‌شان قرار
می‌دهند و از آب زلال پر کرده و می‌بوسند. عزاداران طی
زیارت طشت‌ها، حاجات خود را می‌طلبند. گاهی ممکن
است مراسم طشت‌گذاری در خانه افرادی که نذر دارند،
انجام گیرد که در این صورت دسته‌های عزادار با حضور در
آن خانه، پس از اجرای مراسم، طشت‌ها را به سمت مساجد
می‌برند» (رضایی، ۱۳۷۹، ۱۵۵)، (تصویر ۴).

• شاخسی و اخسی

این مراسم شاخسی تقریباً در کل آذربایجان، برگزار
می‌شود. در این مراسم، دسته‌های عزادار، با بلندگوهایی
در دست و خواندن نوحه‌های جان‌سوز به زبان آذری، شاه
حسین گویان، برای هم‌رزم شدن با امام حسین (ع)، اعلام
آمادگی می‌کنند.

«نوعی مراسم مذهبی است که در ایام محرم در برخی از
مناطق ایران برگزار می‌شود. این مراسم در اصل یک رقص
و رژه نظامی بوده است» (رضاپور، ۱۳۹۶، ۱۷۷). زمان انجام
این مراسم از اولین شب‌های ماه محرم است و در شب
تاسوعا و ظهر عاشورا به اوج خود می‌رسد. عزاداران در طی
مراسم شاخسی، یک چوب‌دستی در دست راست دارند که
نمادی از شمشیر است و دست چپ خود را بر کمر شخصی
که کنارشان قرار دارد، می‌گیرند. اهمیت این مراسم، در
این است که خاص آذربایجان است و در جای دیگری انجام
نمی‌شود (تصویر ۵).

• شمع پایلاماخ

پخش شمع، یا شمع پایلاماخ، از جمله مراسمی است
که در شهرهای آذربایجان و اردبیل انجام می‌شود. بدین
صورت که مردم شمع‌هایی را از قبل تهیه می‌کنند.
تعداد این شمع‌ها، حداقل باید ۴۱ عدد باشد. سپس عصر
تاسوعا، در دسته‌هایی که دارای یک رهبر و سردسته است،

تصویر ۲. نخل کلبی خان دزفول. مأخذ: <http://media.mehrnews.com>.

تصویر ۳. شیدونه. مأخذ: <https://fa.wikihussain.com>

نام آیین	شرح مختصر	زمان انجام
سفره حضرت ابوالفضل (ع) و سفره حضرت رقیه (س)	به شکرانه حاجت‌روایی یا داشتن حاجت یا شفای بیماران	اوایل محرم
سینی حضرت قاسم (ع)	یک سینی که در آن آجیل و شمع و شیرینی می‌گذارند و روی آن پارچه سبزی می‌کشند. عزاداران از آن سینی چیزی برداشته و برای حاجت خود نذر می‌کنند که سال بعد یک سینی قاسم تهیه کنند و بین عزاداران بپرخانند.	هشتم محرم

صلوات‌گویان و رجزخوانان، به ۴۱ مسجد رفته و شمع‌های خود را روشن می‌کنند. در این مراسم، هر یک از عزاداران، همراه خود ظرف‌های کوچکی برای خوردن آب یا آوردن آن به‌عنوان تبرک و شفا، دارند. این آب در طشتی که در ورودی هر مسجد و محل روشن کردن شمع‌هاست، قرار دارد (تصویر ۴).

با مطالعه و تطبیق این مراسم در دو استان مورد نظر، تفاوت‌ها و شباهت‌هایی بین این دو استان در اجرای مراسم آیینی محرم دیده می‌شود. جدول ۳ به آیین‌هایی که مشابه هم‌اند و با اندکی تفاوت در دو استان انجام می‌شود، اشاره دارد.

جدول ۴ اشاره به آیین‌هایی دارد که مشابه آن در استان دیگر وجود ندارد.

تصویر ۴. مراسم طشت گذاری مأخذ: <https://www.bayanema.ir/news>

نتیجه‌گیری

در مقایسه یافته‌های این پژوهش با نظریه دورکیم، مبنی بر اینکه «این اعتقادات، باورها و گرایش‌ها در هنگام برگزاری مراسم، وحدت و علاقه‌مندی و یکدلی را بین شرکت‌کنندگان فراهم می‌سازد. همبستگی و یگانگی که از طریق همانندی در احساسات و تبعیت از نظام‌های ارزشی واحد صورت می‌گیرد، می‌تواند کنشگران را به هم متصل سازد. از سوی دیگر از آنجا که سنن و آداب دینی در مراسم مذهبی با گریه‌ها و عزاداری‌های جمعی و با شورآفرینی‌های خاصی همراه است، کنشگران با این عمل مذهبی نوعی احساس تطهیر و نزدیکی به خدا می‌کنند. این امر سبب نوعی کامیابی و نشاط برای کنشگران عزادار می‌شود. در واقع تفریح اجتماعی در این مراسم با توجه به ویژگی‌ها و جاذبه‌های خاص آن موجب تقویت، تحرک و آرامش و تجدید حیات فردی می‌شود»، منطبق با نتایج این پژوهش است، زیرا مناسک آیینی محرم، به‌مثابه یک عامل انسجام و وحدت، افراد را گرد هم جمع کرده، آرامش و معنویت روانی به آن‌ها می‌بخشد.

در بررسی یافته‌های پژوهش با اندیشه پارسونز، مبنی بر اینکه، هر نهاد و پدیده‌ای در ساختاری کارکردی به وجود می‌آید و نقشی در دوام و قوام آن ساختار بر عهده

تصویر ۵. مراسم شاخسی. مأخذ: <https://www.mehrnews.com>

تصویر ۶. شمع پایلاماخ و آب متبرک. مأخذ: <https://www.yjc.news>

جدول ۲. آیین‌های محرم در آذربایجان شرقی. مأخذ: نگارندگان.

نام آیین	شرح مختصر	زمان انجام
تخته‌زنی (تخته چالان‌لار)	این مراسم به یاد حضرت قاسم (ع) و حضرت علی‌اکبر (ع) انجام می‌شود.	عصر تاسوعا و صبح عاشورا
علم‌بندی و علم‌گردانی	در این مراسم، چرخاندن علم‌های چوبی به نشانه لبیک‌گفتن به قیام امام حسین (ع) و پرچم‌داری سپاه او، انجام می‌شود.	از سوم محرم تا ظهر عاشورا
مراسم حجله قاسم	در این مراسم، اتاکی که نماد حجله حضرت قاسم (ع) است به سمت قتلگاه برده می‌شود.	عاشورا
خراب کردن و آتش‌زدن اتاکی‌ها و خیمه‌ها	در این مراسم خیمه‌ها و اتاکی‌های مخصوص عزاداری را به نشانه نمایش دادن اوج قساوت یزدیان، خراب کرده و به آتش می‌کشند.	سیزدهم محرم
شاخسی و اخسی	این مراسم، از قدیمی‌ترین مراسم آذری‌هاست که نوع خاصی از سینه‌زنی با تکرار جمله شاخسی و اخسی است که احتمالاً تلفظ تحریف‌شده شاه حسین وای حسین است.	دهه محرم
ذوالجناح‌گردانی	این مراسم، یک نوع تعزیه بعد از به شهادت رسیدن امام حسین (ع) است که اسب او را از قتلگاه به سوی خیمه‌ها بازمی‌گردانند.	عاشورا
طشت‌گذاری	طشت نماد آب فرات است و در این مراسم، عزاداران با خالی کردن آب مشک‌ها در طشت، ارادات خود را به تشنگان صحرای کربلا نشان می‌دهند.	قبل از آغاز محرم
قاسم اتاکی	اتاکی را به نشانه حجله حضرت قاسم (ع) ساخته و حمل می‌کنند. این اتاکی با پارچه‌های رنگی و گل تزیین می‌شود.	تاسوعا
پولکه‌گردانی	مراسم درست کردن توپ‌های پارچه‌ای و نفت‌اندود کردن و آتش‌زدن آن	تاسوعا و عاشورا
الله الله حسینا	در این مراسم، عزاداران با پوشیدن لباس یا حوله‌های سفید، آخرین احرام امام حسین (ع) را گرامی می‌دارند.	صبح عاشورا
شمع پایلاماخ	حاجتمندان در این مراسم، ۴۱ شمع را جلوی در ۴۱ مسجد روشن می‌کنند. این مراسم گاهی با پای برهنه انجام می‌شود.	غروب تاسوعا

جدول ۳. آیین‌های مشترک در هر دو استان. مأخذ: نگارندگان.

شماره	آذربایجان شرقی	خوزستان
۱	مراسم حجله قاسم قاسم اتاکی	سینه حضرت قاسم (ع)
۲	شمع پایلاماخ	مشعل‌گردانی
۳	علم‌بندی و علم‌گردانی	علم‌گردانی

جدول ۴. آیین‌های متفاوت هر استان. مأخذ: نگارندگان.

شماره	آذربایجان شرقی	خوزستان
۱	تخته‌زنی (تخته چالان‌لار)	سفره حضرت ابوالفضل (ع) و حضرت رقیه (س)
۲	خراب کردن و آتش‌زدن اتاکی‌ها و خیمه‌ها	سینه‌زنی سه‌سنگ
۳	شاخسی و اخسی	حمل شیدونه
۴	خراب کردن و آتش‌زدن اتاکی‌ها و خیمه‌ها	سج و دمام‌زنی
۵	شاخسی و اخسی	انجومه زنان
۶	ذوالجناح‌گردانی	مراسم سه‌روزه
۷	طشت‌گذاری	نخل مقوم (مقام) حسین
۸	پولکه‌گردانی	
۹	الله الله حسینا	

عزاداری، به‌ویژه عزاداری امام سوم شیعیان (ع)، از تنوع و شوری عمیق و تاریخی برخوردار است. دو استان آذربایجان شرقی و خوزستان، با دارا بودن فرهنگ اصیل و تاریخی و همچنین، عجین‌بودن این فرهنگ، با ولا و محبت به ائمه (ع)، به‌ویژه، امام حسین (ع)، دارای گنجینه فرهنگی سترگی در ارتباط با انواع عزاداری‌ها و آیین‌های سوگ هستند. مقایسه این مراسم در این دو استان تاریخی، نشان می‌دهد که ریشه این آیین‌ها، در فرهنگ بومی، نوع اقلیم و پوشش گیاهی مثل استفاده از درخت نخل در استان خوزستان، زبان و امکانات اقتصادی و منابع طبیعی آن‌هاست. از سوی دیگر نقطه اشتراک همه این آیین‌ها، حول محور عشق و ارادت به ائمه و مخصوصاً امام حسین (ع) و شیفتگی به فرهنگ عاشوراست. این محور، به‌عنوان حلقه مرکزی اتحاد و همدلی بوده و همچنین به‌مثابه مکتبی برای فراگیری ارزش‌هایی چون آزادی، شجاعت، وفاداری، شهادت و شهامت، به حساب می‌آید.

می‌گیرد»، یافته‌های این پژوهش نیز آیین مناسکی محرم را در هر دو استان، دارای کارکردهایی برای افراد جامعه، می‌داند. براساس یافته‌های این پژوهش، نظریه پل تیلیش، که معتقد است، وضعیت بشری در طول تاریخ همواره پرسش‌هایی را برانگیخته است که فرهنگ‌های گوناگون آن را به شیوه‌های مختلف بیان داشته‌اند و سنت‌های دینی گوناگون نیز، پاسخ‌های گوناگونی بر آن‌ها داده‌اند، تأیید کرده و تفاوت‌های فرهنگی بین دو استان را در برگزاری مراسم محرم، ناشی از تفاوت‌های فرهنگی، اقلیمی و تاریخی می‌داند.

مراسمی مانند شاخسی و اخسی، قاسم اتاقی یا مراسم شمع پایلاماخ در آذربایجان، اسامی آذری دارند. همانند انجومه‌زان، شیدونه یا نخل مقوم (مقام) حسین در خوزستان که بر اساس گویش و زبان محلی استان خوزستان انتخاب شده است. هر آیین و مراسمی، نمادی از فرهنگ و تاریخ مردمان آن ناحیه است. در این میان، آیین‌های مربوط به سوگ و

پی‌نوشت‌ها

۳. Paul Tillich
https://www.irna.ir/news .۴

۱. Clifford Geertz
۲. Talcott Parsons

فهرست منابع

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۳)، فرهنگ معاصر عربی-فارسی. تهران: نی.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۸۶). خوزستان و تمدن دیرینه آن. ج. ۱. تهران: طبع و نشر.
- بابایی، امید. (۱۳۹۴). تبیین کارکرد نمادهای دینی در مناسک مذهبی بررسی موردی: مراسم تاسوعا و عاشورا در ایبانه. سومین کنفرانس ملی جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی. موسسه اطلاع‌رسانی نارکیش، تهران.
- بشیری، حسین. (۱۳۷۷). سازش‌ها و ستیزه‌های مذهب و تجدد در غرب. اطلاعات اقتصادی سیاسی، (۱۲۶-۱۲۵)، ۲۴-۳۱.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا و قبادی، علیرضا. (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. تاریخ اسلام (دانشگاه باقرالعلوم)، (۳۰)، ۱-۱۷.
- حمیدی، سمیه و شاطری، مفید. (۱۳۹۵). نخل‌گردانی محرم در درخش: نگاهی انسان‌شناختی. مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان، ۱۱ (۱)، ۸۵-۱۰۳.
- حیدری، محمدجواد. (۱۳۹۹). تحلیلی بر نقش مکان‌های مذهبی در ایجاد حس مکان در ساکنین محلات شهری (مطالعه موردی: محله حسینیة زنجان). جغرافیا و روابط انسانی، ۳ (۲)، ۴۶۶-۴۷۸.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۸۵). لغتنامه دهخدا. ج. ۱۹. تهران: دانشگاه تهران.
- رشیدوش، وحید. (۱۳۹۸). تحلیل مردم‌شناختی مراسم مذهبی الله الله
- حسینیة وینا (مراسم احرام‌بستن) در شهرستان مراغه. شباک، (۴۸)، ۵۳-۶۲.
- رضایپور، علی. (۱۳۹۶). گونه‌شناسی توصیفی تحلیلی آیین‌های عاشورایی ایران (پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی). دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تهران، ایران.
- رضایی، مالک. (۱۳۷۹). درآمدی بر سنت عزاداری ماه محرم در اردبیل. مجموعه مقالات نخستین همایش محرم و فرهنگ مردم ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، معاونت فرهنگی و آموزش.
- سراج زاده، حسین. (۱۳۹۰). بررسی تعریف عملیاتی دینداری در پژوهش‌های اجتماعی، چالش‌های دین و مدرنیته. تهران: طرح نو.
- شعاع، اصغر؛ آنی‌زاده، علی؛ حاج محمدیاری، رقیه؛ دوستی، شهرزاد و شایسته‌رخ، الهه. (۱۳۹۶). محرم و صفر در فرهنگ مردم ایران، تهران: سروش.
- غیائی، هادی؛ برزویی، محمدرضا و نصیری، امید. (۱۴۰۰). واکاوی اثرهای مناسک دینی در زیست خانوادگی؛ مورد مطالعه آیین پیاده‌روی زیارت اربعین حسینی. مطالعات فرهنگ - ارتباطات، (۸۸)، ۲۱۹-۲۴۰.
- فیروزی، جواد. (۱۳۸۹). انسان‌شناسی دین و نمادهای قدسی در اندیشه کلیفورد گیرتز. پژوهشنامه ادیان، (۷)۴، ۹۹-۱۱۲.
- کولمن، سایمون و واتسون، هلن. (۱۳۸۹). انسان‌شناسی (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: سیمرغ.
- گیویان، عبدالله. (۱۳۸۶). کلیفورد گیرتز و دیدگاه تفسیری او در باب دین و

- شیعه در وحدت ملی. *افق‌های نو در فقه سیاسی*، (۷)، ۱۳۲-۱۶۵.
- نظری‌مقدم، جواد و احمدی، اصغر. (۱۳۹۷). تصویری از خلیقات اجتماعی ایرانیان در بستر عزاداری‌های دینی بر اساس گزارش سفرنامه‌های خارجی. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ۹ (۳۲)، ۲۹-۵۲.
 - Momen, M. (2008). *Understanding Religion*. NY: Simon & Schuster.
 - Munson, H. (1986). Geertz on Religion: The Theory and the Practice. *Religion*, (16) 1, 19-32.

- فرهنگ. *انجمن ایرانی و مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۳(۱۳)، ۱-۲۷.
- مسیخی، عباس و حق پرست، زهرا. (۱۳۹۳). مقایسه تطبیقی آیین مرگ در بین مسلمانان و زرتشتیان و بررسی میزان تأثیرپذیری آنها از یکدیگر. *پژوهش‌های ادیانی*، ۲(۴)، ۴۷-۷۰.
 - منتظرالقائم، اصغر و کشاورز، زهراسادات. (۱۳۹۶). بررسی تغییرات اجتماعی مراسم و مناسک عزاداری عاشورا در ایران. *شیعه شناسی*، (۵۸)، ۲۷-۷۲.
 - موسوی، سیدمحمدعلی. (۱۳۹۹). کاربرد گردهم‌آیی عاشورایی سنی و

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Tourism of Culture journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

حسنوند، نیره و ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۴۰۲). تفاوت‌های فرهنگی در مناسک آیینی محرم گردشگری فرهنگ، ۴(۱۲)، ۶-۱۵.

DOI: 10.22034/TOC.2023.368818.1101

URL: http://www.toc-sj.com/article_167334.html

